

мов, історії, культури, а також для навчання рідною мовою національних меншин.

3. Забезпечення права громадян на створення та одержання інформації рідною мовою.

4. Збереження історичної спадщини, виховання поваги до культури, історії, мови, національних звичаїв, традицій та обрядів різних етнічних спільнот, а також до надбань світової цивілізації.

У сфері зовнішніх зносин:

1. Сприяння закордонним українцям у збереженні та розвитку етнічної культури, мови, традицій та звичаїв із дотриманням національного законодавства країн їх постійного проживання.

2. Заохочення закордонних українців до здійснення функції зв'язуючої ланки між країнами їх проживання та Україною.

3. Заохочення національних меншин України до здійснення функції зв'язуючої ланки між Україною та їхніми історичними батьківщинами.

У сфері міграції:

1. Надання правової, фінансової та матеріальної підтримки репатріантам та реемігрантам.

2. Здійснення довгострокового квотування і вибіркового заохочення імміграції в Україну.

3. Забезпечення умов для органічної інтеграції представників етнічних груп в українське суспільство з урахуванням потреб народного господарства та їхніх етнокультурних традицій.

Тема 16. Демографічні проблеми політичного розвитку людини і суспільства

Демографічна проблема – сукупність соціально-демографічних проблем сучасності, що зачіпають інтереси всього людства. Найважливіші проблеми народонаселення, які загрожують Україні негативними наслідками: стрімке зростання населення, або демографічний вибух, у країнах, що розвиваються, і загроза депопуляції, або демографічна криза, в економічно розвинених країнах. До проблем народонаселення слід віднести також неконтрольовану урбанізацію в країнах, що розвиваються, кризу великих міст у деяких розвинених країнах, стихійну внутрішню й зовнішню міграцію, яка ускладнює політичні відносини між державами.

16.1. Сутність та основні тенденції розвитку демографічних процесів в сучасному світі

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ДЕМОГРАФІЇ – дослідження відтворювання населення, зміни у його чисельності, розміщення під впливом як природного руху (народжуваності, смертності), так і міграцій, переміщень.

Термін “демографія” було введено в середині ХІХ ст. французьким вченим А. Гийяром. Він походить від двох грецьких слів – “демос” – народ, та “графо” – пишу, що дослівно означав – народоописування.

МАЛЬТУС Т (1766–1834) – сформулював “закон народонаселення”, що фіксує диспропорції між “швидкістю розмноження живих істот”, включаючи і людину, і кількістю їжі, одержуваної в процесі виробничо-господарської діяльності. Виявив реальні суперечності між ростом населення, особливо його найменш забезпечених верств населення, і можливостями продовольчого забезпечення в умовах ринкового господарства, що формується.

СПЕНСЕР Г. (1820–1903) – англійський соціолог вказав на рівновагу в природі факторів, що сприяють як збереженню видів, так і їхній деградації. Вивів т.з. “органічну теорію”, яка виходить з того, що технічний прогрес створює передумови для звільнення “життєвих сил” людини, поліпшення умов його життєдіяльності; у результаті повинно відбуватися зниження рівня смертності, збільшення середньої тривалості життя.

НОУТСТАЙН Ф. (1902–1983) – розробив у загальних рисах теорію демографічних змін, що зв'язала воедино зростання населення, економічний розвиток і соціальний прогрес. Ця концепція, відома як теорія “демографічного переходу”, підрозділяє всі суспільства на три типи.

Згідно з цією концепцією, для суспільств *перехідного типу*, що знаходяться на першому етапі демографічного розвитку, характерні високі показники народжуваності і смертності, зростання населення незначне, а то й зовсім відсутнє.

У межах цього типу демографічного розвитку, що характеризується залежністю відтворення від зовнішніх факторів,

первісне суспільство пододало “риф” можливого вимирання, не допускаючи водночас надмірного зростання населення, не забезпеченого від повідними матеріальними умовами (необхідна кількість продовольства, енергії тощо). Такі суспільства привласнюючої економіки.

Друге принципове видозмінення демографічних процесів відбулося в період “*неолітичної революції*”, коли перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства (одомашнення диких тварин, штучне розведення злаків) забезпечив небувалий раніше приріст сільськогосподарської продукції.

Нарешті, на *третьому етапі* світового демографічного розвитку, звично, датується серединою ХХ століття, у розвинутих країнах стала домінувати тенденція стагнації демографічного зросту. Загалом, для суспільств цього типу характерне приблизне урівнення показників народжуваності і смертності, за значно нижчих їхніх рівнів порівняно із суспільствами першого типу.

ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ У СВІТІ.

Протягом багатьох тисячоліть народонаселення світу росло надзвичайно повільно. Вважається, що до початку IV тисячоліття до н. е. воно становило близько 100 млн., до 1000 року н. е. ледь досягало 300 млн., а до 1500 року збільшилося до 425 млн. Такі темпи відповідають річному приросту максимум до 0,7% за рік.

Починаючи з епохи Великих географічних відкриттів темпи зростання народонаселення помітно збільшились і наблизилися до 1 млрд. у 1830 році. Ще через 100 років (у 1930 році) воно становило 2 млрд., у 1960 році – 3 млрд., а у 2000 – 6 млрд. осіб. Середнє зростання чисельності наблизилося до лінійного із середнім значенням абсолютного приросту близько 85 млн. чоловік за рік. На 2000 рік загальний коефіцієнт народжуваності у світі становив до 24,6%, загальний коефіцієнт смертності – 9,8%, коефіцієнт природного приросту – 14,8%.

Це означає, що в середньому щохвилини на Землі з'являються 270 дітей, умирають 110 чоловік різного віку, населення світу збільшується загалом на 160 чоловік. Щодоби кількість землян зростає на 230 тисяч, що і становить 85 млн. осіб на рік

Прогноз на 2025 рік – більше 8 млрд. чол. За прогнозами учених Земля може прогодувати до 20 млрд. чол.

Більша частина (близько 80%) населення Земної кулі нині проживає в регіонах, що розвиваються, а менша – у розвинутих.

Якщо у 1960 році населення Півночі і Півдня співвідносилось як 1:2,1 (відповідно у мільйонах осіб 950 і 2070), то у 2000 році вже 1:4 (відповідно 1270 і 4980). Тобто, відбувся колосальний зсув демографічного балансу на Південь. Ще рельєфніше виглядає народжуваність на Півночі і Півдні: відповідно 1:7,9 (у 1960 році було 1:4,4) на 2000 рік.

Соціально-демографічна ситуація в розвинутому і світі, що розвивається, носить діаметрально протилежний характер. Так, у розвинутих країнах після періоду високих темпів зростання чисельності населення (XIX століття) на початку 70-х років (XX століття) відповідні показники стабілізувалися на рівні 0,9% у рік. У 80-х роках у цілому фіксувалося зниження до 0,6%, що продовжувалося й у 90-х роках. Утім, і в розвинутому світі демографічна ситуація не настільки однозначна, як могло б здатися.

В одних країнах (Австрія, Бельгія, Швеція й ін.) спостерігалось абсолютне зменшення чисельності населення; в інших, наприклад у США, зберігалися порівняно стійкі демографічні показники (близько 1,0%); для третіх (Австралія, Нова Зеландія) були характерні досить високі, як для промислових країн, темпи приросту населення (1,4%).

Держави СНГ не є винятком з загальної демографічної ситуації на планеті. Так, за переписом населення у 1887 році у Російській імперії проживало 126,6 млн. чол. В канун Вітчизняної війни в 1940 році – 194 млн., у 1959 – 208,8 млн., через 20 років – 269,4 млн., в 1990 – 290 млн. чол. З цього видно, що за останні 1000 років населення землі збільшилося у 15 разів.

Демографічні процеси у сучасному світі йдуть бурхливо і їм не можна дати однозначну оцінку. Так, а 60-х років почався “демографічний вибух”. П’ятимільйонна мешканець планети з’явився на світ у 1987 році. Подвоєння населення сталося за 37 років.

Отже, світова демографічна статистика свідчить, що на початок тисячоліття переважна більшість населення розвинутого світу проживає в країнах, де зафіксований зменшуваний коефіцієнт приросту населення, і навпаки, у світі, що розвивається, зберігаються високі темпи приросту населення. Так, якщо в 50-х роках (до “демографічного вибуху”) щорічний приріст становив 1,3%, а наприкінці 60-х років (апогей “демографічного вибуху”) – 2,5%, то до середини 80-х років відповідні показники перевищували 2%.

Однак соціально-демографічна ситуація усередині світу, що розвивається, надзвичайно диференційована: на Африканському континенті темпи приросту населення становили в середині 80-х років 3%, у Латинській Америці – 2,2, а в Азії (без Японії) – 1,94%. Внесок різних країн і континентів у загальну картину зростання народонаселення різний. В абсолютній чисельності найбільший приріст дали великі азіатські країни – Китай, Індія, Індонезія; натомість найбільша швидкість зростання спостерігалася в Африці і Латинській Америці. У деяких африканських країнах відносний приріст доходив до 4% у рік. У більшості значно розвинутих країн і регіонів (Західна Європа, Північна Америка) ситуація демографічного вибуху спостерігалася набагато раніше – у ХІХ столітті. Для багатьох з них нині характерний **розвиток демографічного переходу до стабілізації чисельності населення**.

Підвищені темпи приросту населення в цих регіонах зумовлені пониженням рівня смертності, особливо дитячої, збільшенням тривалості життя при забезпеченні високої народженості.

МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ. ПРИЧИНИ І НАПРЯМКИ ЗОВНІШНІХ МІГРАЦІЙ В ОСТАННІ ДЕСЯТИЛІТТЯ

Міграції населення – це переміщення людей по території, пов'язані зі зміною місця проживання. За напрямом міграційні потоки поділяються на внутрішні (міжрайонні і внутрішньорайонні) і зовнішні (міждержавні і міжконтинентальні). Щодо даної країни зовнішні міграції діляться на еміграцію (виїзд за межі держави), імміграцію (в'їзд у державу) і рееміграцію (повернення на батьківщину). За термінами міграції бувають постійні і тимчасові (у т. ч. сезонні), за формою – добровільні (стихійні чи організовані) і примусові, за причинами (рушійними мотивами) – економічні, політичні, етнонаціональні, сімейно-побутові та ін.

Зовнішні міграції населення започаткувалися в стародавні часи, продовжувалися в середні віки, у періоди нової і новітньої історії. Від початку Великих географічних відкриттів і до середини ХХ ст. головним вогнищем масової еміграції була Європа (загалом виїхало 60 млн. чол.), другим – Азія. Щонайменше 10-12 млн. чол. втратила Африка під час примусового вивезення рабів. Вогнищами імміграції були Північна і Латинська Америка, Австралія, Південна Африка, де з нащадків осіб, що вселилися, і при взаємодії з місцевим населенням склалися нові етноси і нації (наприклад англо- і франко-канадці,

американці США, кубинці, бразильці, англо-австралійці, англо-новозеландці, бури тощо).

Після Другої світової війни зменшилися міжконтинентальні і зросли внутрішньоконтинентальні міграції. В останні десятиліття у структурі й характері міжнародних міграцій відбулися наступні зміни:

1) поряд із традиційними економічними міграціями (тобто в пошуках кращих умов життя) широко поширилися трудові, що розпочалися в 60-х рр. Сформувалися великі міжнародні ринки робочої сили в Західній Європі (в Німеччині, Франції, Великобританії, Бельгії, Нідерландах, Швейцарії та ін. країнах працює 12–13 млн. іноземних робітників – із сусідніх держав, країн Південної Європи, Західної Азії і Північної Африки; зростає наплив робочої сили із Центральної і Східної Європи); нафтодобувних країнах Перської затоки (іммігранти – мусульмани з країн Північно-Східної Африки, Південної і Південно-Східної Азії); Північній Америці (дешева робоча сила з Мексики). Формуються такі ринки в Південній Африці (ПАР, Зімбабве), Південній Америці (на стику кордонів Аргентини, Бразилії, Уругваю). У 1995 р. у світі було понад 30 млн. робітників-іммігрантів, разом з якими в інших країнах проживало не менше 90 млн. членів їх сімей;

2) різко зріс т. з. “відплив умів” – міжнародна міграція висококваліфікованих спеціалістів у розвинені країни (спочатку в США і Канаду, а далі – західноєвропейські) з країн, що розвиваються (Латинської Америки, Індії та ін.). Зараз зросла кількість країн, що “переманюють розум” (Ізраїль, ПАР, Ірак, нафтодобувні Перської затоки), як і тих, що його “віддають” (країни Центральної і Східної Європи, колишнього СРСР). Всього ж після війни «відплив умів» охопив понад 5 млн. чол.;

3) надзвичайно великих розмірів досягли міграції як наслідок етнічних, релігійних конфліктів, громадянських воєн, інших збройних зіткнень, репресій тоталітарних режимів тощо. Вони охопили багато країн Середнього і Близького Сходу, Південно-Східної Азії, Індію, Пакистан, Афганістан, деякі країни Африки (Руанда, Судан), країни колишньої Югославії (Боснія і Герцеговина, Хорватія), колишнього СРСР (Закавказзя, Таджикистан, Молдова). У 1996 р. у світі нараховувалося понад 30 млн. біженців і стільки ж осіб, переміщених у межах своїх країн.

Міжнародні міграції помітно змінюють – особливо в країнах імміграції – чисельність населення, його розміщення (насамперед в містах), демографічну структуру, етнічний і релігійний склад, якість

населення. Часто наплив іммігрантів створює у країнах нові соціальні проблеми.

Великих розмірів у світі набуває нелегальна міграція, особливо з країн Азії в Західну Європу. Вона стала проблемою для транзитних країн, у т. ч. і для України.

Найхарактернішими внутрішніми міграціями є: а) переселення із сільської місцевості в міста (найбільш поширене в країнах, що розвиваються, які переживають т. з. “урбанізаційний вибух”, і в ряді постсоціалістичних країн); б) переселення між містами різної величини і типу, а також з великих міст у приміську зону і навіть у сільську місцевість (у розвинених країнах Заходу, де склалися дуже високі рівні урбанізації і підвищені вимоги населення до якості умов проживання); в) переїзд на освоєвані землі (у країнах з великими територіями і цілеспрямованою урядовою політикою щодо господарського залучення нових районів – Канада, Бразилія, Аргентина, Австралія, Китай, Росія, Казахстан та ін.).

Таким чином, демографічні процеси, що проходять у світі, торкнулися всіх народів та держав. Тому особливу увагу сьогодні держави приділяють демографічній політиці.

16.2. Поняття та зміст демографічної політики

ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА – сукупність програмних настанов, соціально-значимих цілей, рішень тих чи інших суб’єктів політичної діяльності, направленої на регулювання чисельності обумовлених соціальних спільностей людей, того чи іншого економічно-географічного регіону.

Демографічна політика може мати ряд аспектів: вона може бути направленою на охорону стабільної чисельності народонаселення, на його ріст, чи на запобігання значного збільшення чисельності народонаселення.

Демографічна політика, в зв’язку з цим, включає засоби, що стимулюють народжуваність тими чи іншими соціально-економічними факторами, чи направлені на скорочення народжуваності.

РОЗВИНУТІ ДЕРЖАВИ в силу особливостей їх соціально-економічного розвитку раніше інших зіткнулися з рішенням демографічних проблем, викликаних, в першу чергу, тривалим падінням

народжуваності їх населення. Так, США займають одне з перших місць по наявності бездітних сімей. У скандинавських державах також відмічається падіння народжуваності. На кожну жінку в розвинутих державах припадає у середньому 1,9 дитини /нульовий приріст/, в той час як у 1970 році було 2,5 дитини. В Англії, Швеції, Норвегії, Фінляндії він дорівнює 0,2%. В Австрії, Данії, Італії цей коефіцієнт дорівнює 0.

Тому саме в цих державах вперше було вироблено засоби, призначені подіяти на розвиток процесів народонаселенні. Паралельно з падінням народжуваності тут відбувалися глибокі соціальні зміни, в контексті яких переглядалися минулі уявлення про демографічний розвиток.

Сьогодні розвинуті держави розробляють політику **соціальної адаптації**, що визнається західними вченими найбільш перспективною формою демографічної політики. Ідея соціальної адаптації, тобто, пристосування до змін у демографічних тенденціях, має сьогодні багато прихильників у Німеччині, Нідерландах, Швеції. Соціально-економічні фактори, що впливають на рівень народжуваності, існують в багатьох державах. У розвитку системи таких заходів держави Західної Європи значно випереджають Північну Америку.

В структурі соціально-економічних заходів найбільш розповсюджені **допомоги та надбавки**, а також **податкові пільги**, причому останні все більше уступають першість допомогам та надбавкам, список яких дуже різноманітний. До економічних засобів відносяться також різні **непрямі пільги** – транспортні, житлові тощо.

Найбільш розповсюдженим засобом боротьби з падінням народжуваності, особливо в державах з розвинутою системою сімейного страхування, стало підвищення рівня матеріальної допомоги сім'ям. Але при цьому уряди, як правило, заперечують суцього демографічні цілі, а мотивують цей крок чисто соціальними причинами.

Для держав Західної Європи найбільш характерна система **сімейних надбавок**, що виплачуються по прогресивній шкалі, причому об'єми їх досить значні.

Не менш важливим засобом, спрямованим на подолання протиріч між материнством і домашньою зайнятістю жінки, є оплачувана **відпустка за вагітністю та доглядом за дитиною**. Так, у Франції та Швеції післяродова відпустка сплачується в розмірі 90\$ від риння заробітної плати. Однак, в Швеції це правило розповсюджується лише на першу половину відпускнуго післяродового періоду. У другій його половині жінка отримує фіксовану суму, що не залежить від її доходу.

Найбільш тривала післяродова відпустка надається у Швеції – 26 тижнів, Австрії – 17, Фінляндії – 13 тижнів. Найменш тривала – в державах, що не реалізують офіційно демографічну політику, наприклад, у Великобританії, Бельгії та Нідерландах - 6 тижнів.

В той же час у розвинутих державах відсутній єдиний погляд на наслідки низької народжуваності в сполученні з переважаючою у свідомості громадян установкою на невтручання держави в процес прийняття рішень. Однак, засоби впливу на демографічну поведінку закладені у комплексі конкретних законодавчих, економічних, соціальних інститутів та факторів, розвиток системи яких продовжується.

Ряд учених визнає за потрібне засоби, які можна використовувати для впливу на поточний рівень народжуваності: можливість неповної трудової зайнятості жінки, гарантоване поновлення жінки на роботі, збільшення тривалості оплачуваних відпусток та інш.

ДЕРЖАВИ, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ у зв'язку з нерівномірністю соціально-економічного росту, опинились у скрутному становищі в області демографії. Феномен демографічного вибуху загострив й притаманні цим державам соціально-економічні протиріччя, зігравши роль каталізатора у процесі розробки та реалізації їх демографічної політики.

Протидія інтенсивному підвищенню народжуваності стає головним її змістом, перетворившись в об'єктивну суспільну потребу.

Особливості нерівномірного економічного розвитку із всією очевидністю проявились у держав Азії, Африки та Латинської Америки. Серед них виділяється група так званих нових індустріальних держав, які показали виключно швидкі темпи соціально-економічного росту /Сінгапур, Малайзія, Південна Корея/, де пройшли кардинальні демографічні зміни у напрямку до раціонального типу репродуктивності населення.

Наприклад, дуже скрутна ситуація у двох мусульманських державах Південної Азії – *Бангладеш* та *Пакистані*. Багато з демографічних показників цих держав схожі: народжуваність – 42 і 40%, смертність – 16 та 14%, дитяча смертність – 120 і 115%. Історично усталені традиції, закріплені у релігійних догмах та міцних етнокультурних стереотипах, до цих пір сприяють збереженні) в цих державах активної популяціоністської політики.

От найбільш характерні цифри для держав так званого “третього світу”: голодуючі, коли голод постійний і має характер захворювання – 600 млн.чол; кількість людей з очікуваною тривалістю життя менше 60 років – 1 млрд. 700 млн. чол.; населення країн, де діти вмирають частіше, ніж дорослі – 1 млрд.400 млн. чол.; люди, які ніколи не бачили лікаря - 1 млрд.500 млн. чол.; люди, чий життєві потреби залежать від використання дров – 1,5 млрд. чол.; повністю неграмотне доросле населення - 814 млн.

У *Південній Кореї*, на *Тайвані та Сінгапурі* демографічна політика почала розвиватися вже в першій половині 60-х років, а в решті держав – практично у першій половині 70-х років. Лише чотири держави цього регіону – *Бруней, Кампучія, Лаос, М'янма* – до цих пір не мають її і не реалізують. Демографічній “безтурботності” цих держав сприяє великий доход від експорту цінних копалин та нерозвинутість соціальних відносин.

В *Лаосі*, наприклад, ще в 1972 році було сформульовано державну програму демографічних заходів, та однак практичного розвитку вона до цього часу не отримала.

Разом з тим, в цьому регіоні існує чотири держави, де проблема надмірного росту народонаселення вже вирішена чи близька до цього – *Сінгапур* / коефіцієнт сумарної народжуваності у 1987 р. – 1,5/, *Сянган* – 1,4, *Тайвань* – 2,3, та *Південна Корея* – 2,1. Ці держави мають найбільший показник активності в сфері демографічної політики, її результативність була великою вже на початку 60-х років і в результаті за 1972-1982 роки падіння загального коефіцієнту народжуваності склало тут у середньому 34%.

Демографічна політика *Індонезії* головний упор робить на малодітну сім'ю. В результаті вже в першій половині 80-х років почалося різке зниження дітонародження без шкоди для національної економіки, традиціям та культурі. Так, у 1988 р. чисельність населення Індонезії перевищила 17 млн. чол. при валовому національному продукті на душу 500 дол. на рік.

Історичний досвід по регулюванню (у розумінні зниження) дітонароджуваності значний. У цьому плані можна виділити кілька його найбільш поширених тенденцій (форм):

- стерилізація (добровільна і вимушена);
- економічні санкції;
- стимулювання, пільги;
- розповсюдження контрацептивів;

– зростання якості життя.

Показна в цьому зв'язку ситуація в одній з ведучих держав світу, що розвиваються, – **Індії**, де демографічна політика почала проводитися з 1952 року.

Якщо населення Індії в 1947 р. становило 343 млн. чол., то до 1981 р. воно подвоїлось, а в 1990 р. – це 840 млн. чол., щільність населення -256 чол. на квадратний кілометр.

У 1975–1977 роках насильницькій стерилізації було піддано значну кількість індійців, головним чином представників менш забезпечених верств населення; тільки за квітень 1976 року – січень 1977 року, за деякими даними, близько 8 млн. чоловік було піддано цій процедурі. Гострота соціально-політичної ситуації, що виникла, призвела до відставки уряду І. Ганді. Нове керівництво проголосило принцип відмови від будь-якого насильства чи примусу при здійсненні політики планування родини. З 1976 році уряд прийняв нову програму під назвою “Національна політика населення”, що також не дала радикальних змін. І в наш час Індія веде демографічну політику, яка поки що не приводить до суттєвих змін на краще, тому що головний наголос в ній робиться на стерилізацію, а це, звичайно, лякає населення своєю необоротністю.

В *ісламізованих державах* для проведення демографічної політики найбільші труднощі являє дуже пригнічене становище жінки, що веде до її обмеження в культурному, економічному та соціально-політичному відношеннях. Тому ефективність цієї політики в значній мірі залежить від позиції чоловіків, а традиційний ідеал цих держав – багатодітна сім'я.

Тільки в державі **Туніс** можна говорити про помірно-активну демографічну політику, в останніх же ефективність її проведення дуже слабка. Деякі держави /Лівія, Об'єднані Арабські Емірати, Саудівська Аравія/, не зважаючи на гостру проблему перенаселення, майже не роблять спроби проводити демографічну політику.

Держави *Тропічної Африки* є місцем самої найвищої в світі народжуваності. Максимальний приріст населення тут припадає на 90-ті роки ХХ ст., а деяке його зниження очікується лише в перші десятиріччя ХХІ ст.

В основі ставлення народів Африки до дітородіння лежить незмінне уявлення в їх свідомості про те, що кількість дітей – головне багатство та соціальний престиж, а бездітність – хай навіть вимушена – соціальне зло, що підлягає покаранню.

Тому для успішного проведення демографічної політики в цьому регіоні повинна вестись широка роз'яснювальна робота. Тропічна Африка набагато відстає в плані усвідомлення власними структурами необхідності ведення засобів по стриманню росту народонаселення.

Деяких успіхів в проведенні демографічної політики вдалося досягти лише двом африканським державам, що вирівнюються від інших значною специфікою, – *Маврікії* та *Кенії*, навіть при умові, що в останній спостерігається один з найвищих приростів населення.

Латинська Америка також має свою специфіку, передусім в плані значної нерівномірності демографічного розвитку. В державах цього регіону відносні показники соціально-економічного розвитку, однак, відсталий характер репродуктивності населення. В деяких державах цієї групи /*Пуерто-Ріко, Барбадос, Тобаго*/ демографічна політика почала проводитися з 60-х років, а в деяких практично не проводилась і у другій половині 80-х років.

Уряд *Мексики* вперше в 1973 р. почав впроваджувати програму по бажаному зниженню рівня народжуваності, включивши демографічні фактори у всі аспекти політики. Це привело до того, що вже в другій половині 80-х років по ефективності проведення демографічної політики держава вийшла на друге місце серед всієї групи держав Латинської Америки. Якщо у 70-ті роки приріст населення в державі досягав 3,5% у рік, то сьогодні він знизився до 2,1. Мета, що ставлять перед собою мексиканці - довести цей показник до 1% у 2005 році.

В 1977 р. у Мексиці було прийнято “Національну програму планування сім’ї”. Суть її в тому, що на кожний шестирічний строк, коли при владі знаходиться черговий уряд, ставляться чіткі завдання по зниженню народжуваності. Наприклад, уряд, що керує державою сьогодні, повинен добитися зниження приросту населення до 1,4%.

Дуже цікавий досвід по проблемах народонаселення застосовано у *Китаї*. Уряд цієї держави веде активну боротьбу за радикальне зниження народжуваності та стабілізацію чисельності населення. В 1979 році була прийнята виключна міра – політика заохочування одnodітних сімей.

Розвиток та реалізація демографічної політики в Китаї проходив три етапи. Перший і другий /відповідно 1956–1958 і 1961–1965 рр. не дали очікуваних результатів в силу рекомендаційного характеру. Третій етап почався в 1970 році. В 1978 р. відповідне положення про планування народжуваності було введено у Конституцію Китаю, що обумовило підготовку радикальних змін у соціально-економічних

основах демографічної політики. Дуло введено правило, що на четверту, народжену у китайській сім'ї дитину, батьки не одержують продовольчу картку і така дитина не заноситься у домову книгу, а його мати позбавляється декретних пільг.

Після 1987 року починається четвертий етап реалізації політики планування народжуваності у Китаї, котра вперте в історії цієї держави отримала законодавче оформлення. З 1979 р. починається політика одностаттєвої китайської сім'ї.

Але перед Китаєм виникає ще одна проблема. Як свідчать соціологічні дослідження, до 2025 року 40% населення Китаю буде мати більше 65 років, а це вік, коли людини обмежена у своїх продуктивних можливостях і не може дати суспільству більше, ніж воно дає йому.

Становлення демографічної політики у державах *Східної Європи* на протязі післявоєнного періоду, розробка їх принципів, вдосконалення форм та засобів було нерозривно пов'язано з тенденціями народжуваності та їх конкретними соціально-економічними наслідками.

На початку 90-х років уряди *Болгарії, Угорщини, Румунії, Німеччини* оцінювали свій рівень народження дітей у країнах, як дуже низький і намагалися проводити таку політику, котра сприяла б його підвищенню. Уряди ж інших держав / *Албанії, Польщі, Чехії та Словаччини*/ були задоволені рівнем народжуваності і бачили своїм завданням забезпечення його збереження. Уряд *Югославії* вважав за доцільне в деяких районах сприяти підвищенню, а в деяких – зниженню рівня народжуваності.

Польський уряд традиційно намагався розглядати демографічну політику як складову частину загальної соціальної політики, він активно шукає нові підходи до визначення її мети в умовах радикальних реформ.

У *Чехії та Словаччині* ще в кінці 80-х років урядом було прийнято документи, де пріоритетами визнавалися - створення умов для допомоги матерям, та підвищення самого престижу материнства, допомога у вихованні підростаючого покоління, всебічна підготовка молоді до майбутнього самостійного життя.

Таким чином, очевидна необхідність наукової розробки нової демографічної політики в цих, тепер вже самостійних, незалежних державах.

16.3. Сімейна політика – ключова складова демографічної політики держави

СІМ'Я – важливий осередок суспільства, заснований на шлюбі чи кровному родстві, члени якого зв'язані побутом та взаємною відповідальністю.

ЕВОЛЮЦІЯ СІМ'Ї – сім'я – продукт довготривалого історичного розвитку суспільства. Ф. Енгельс у роботі “Походження сім'ї, приватної власності та держави” визначає три головні форми шлюбу: “Дикості відповідав груповий шлюб, варварству – парний, цивілізації – моногамія”.

Сім'я ХХ сторіччя – моногамна (від “монос” – один, “гамос” – шлюб) при якому кожний чоловік одружений тільки на одній жінці, а жінка заміжня тільки за одним чоловіком. Однак, існує і полігамія, але як виключення. Моногамна сім'я пройшла тривалий шлях розвитку.

В 60-ті роки ХХ ст. у багатьох державах створилася нуклеарна сім'я (від лат. “нуклеус” – ядро). Така сім'я сформована тільки із самих необхідних для її утворення членів - чоловіка, жінки, дітей.

Нуклеарна сім'я може бути і без дітей, але в ній, як правило, інших родичів не існує. Така сім'я найкращим чином пристосована до сучасного індустріального суспільства. Це обумовлено цілим рядом обставин:

- а) сім'я у своїй більшості перестала бути продуктивною одиницею;
- б) члени сім'ї здобули можливість мати різні професії;
- в) розвиток системи соціального забезпечення, сфери послуг знижують необхідність у літніх людей шукати підтримку у дітей, знижують потребу у близьких стосунках з великою кількістю родичів;
- г) суспільне виробництво все більше виставляє на перший план особисті заслуги людини, а не сподівання на допомогу родичів. Все це обумовлює доцільність саме нуклеарної сім'ї.

СТРУКТУРА СІМ'Ї – за своєю структурою сім'ї можуть бути авторитарними та демократичними.

Авторитарна сім'я характерна суворим, безперечним підпорядкуванням жінки чоловіку, чи чоловіка – жінці і дітей – батькам.

Демократична сім'я характерна взаємною повагою членів сім'ї один до одного, розподіленням сімейних ролей відповідно потребам

конкретних обставин. В авторитарній сім'ї жінка, або чоловік є монопольним хазяїном. В демократичній є лідер, авторитет.

ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ СІМ'Ї – можна визначити такі закономірності у розвитку сім'ї у XXI сторіччі:

І в нашій, і в інших країнах сьогодні відбуваються схожі процеси еволюції сім'ї та її місця і ролі в суспільстві. Ця подібність зумовлена переходом посткомуністичних країн від тоталітарних до демократичних форм соціально-політичного устрою, від “закритого” до “відкритого” типу суспільств. Сім'я все більше незалежнюється від держави і суспільства в цілому. Ставлення держави до сім'ї поступово перестає бути суто споживацьким та інструменталістським. Держава позбавляється функцій контролю і застосування каральних санкцій по відношенню до сімей та їх членів, перш за все підлітків і неповнолітніх. На перший план виступає забезпечення державою сприятливих умов для утворення та існування сімей, особливо молодих, і відображення цих процесів в державній сімейній політиці (відповідному законодавстві та конкретних заходах типу пільгового кредитування, пайової допомоги у будівництві житла, випуску спеціальних груп недорогих товарів для молодих сімей та їх дітей тощо).

В західній соціології існує спеціальний напрямок – історична соціологія, яка займається порівняльним аналізом еволюції сім'ї в історичній перспективі. Один з її представників, Дж. Голдторп, вважає, що сім'ю і сімейне життя слід розглядати в динаміці, а не у статиці. Він вирізняє декілька етапів розвитку сім'ї в англосаксонському середовищі:

– сім'я у дохристиянському суспільстві (з домінацією парної сім'ї, пізніх шлюбів, великою кількістю самотніх людей);

– сім'я в християнському суспільстві (з великим впливом церкви на сімейне життя і шлюб, заборонаю шлюбів між кровними родичами, з добровільним вступом до шлюбу, практичною неможливістю розлучень, заборонаю абортів тощо);

– сім'я в індустріальному суспільстві (з початком в кінці XVIII ст. промислового перевороту відбувається перша революція в сімейному житті: зниження віку вступу до шлюбу, збільшення народжуваності, широке розповсюдження жіночої праці, дозвіл розлучень за судовим рішенням і т.ін.).

Сучасний етап розвитку західного суспільства приніс другу революцію в сімейному житті, яка не лише докорінним чином змінила сім'ю і сімейні стосунки, але, на думку багатьох дослідників, поставила

під сумнів саме існування сім'ї. Це зумовлене цілою низкою обставин економічного і культурного характеру. Соціологи називають серед них:

– зростання економічної незалежності жінок та їх активне включення в трудову діяльність (а це викликає прагнення жінок до більшої самостійності, перегляду традиційної структури сімейних відносин, до змін традиційних функцій сім'ї, рівно прав'я з чоловіками у прийнятті рішень, у контролі над видатками та майном сім'ї тощо. Недарма німецькому філософу Ф. Ніцше належать слова: “Коли чоловік і жінка стануть рівноправними, сім'я загине”);

– утворення двох центрів життя – праці і дому (раніше професійна діяльність і домашнє господарство існували в єдності, в межах однієї сім'ї);

– еволюція поглядів на сексуальну мораль (або сексуальна революція з послабленням соціального контролю, зростанням анонімності сексуальної поведінки, збереженням секретності позашлюбних зв'язків, діяльністю широкої мережі засобів масової інформації, які проголошують вільне статеве кохання ледве не основним мірилом рівня цивілізованості сучасних мужчин і жінок, зміною загального ставлення суспільства до сексуальної поведінки в бік пом'якшення традиційних уявлень про дозволене і недозволене тощо);

– винахід надійних контрацептивних засобів проти запліднення (вперше в історії людства за допомогою таких засобів вдалося відокремити сексуальність від зачаття).

Ці та інші причини викликали появу різного роду тенденцій розвитку сучасної сім'ї, які нині широко розповсюджені як у розвинутих західних, так і у посткомуністичних країнах. До них належать:

- зростання розлучень (абсолютне і відносне);
- зростання кількості неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом;
- зменшення середньої тривалості шлюбу;
- відтермінування часу вступу до шлюбу;
- проживання подружніх пар без оформлення шлюбу;
- зменшення розмірів сім'ї і народжуваності дітей з наступним постарінням населення та навіть його депопуляцією;
- збільшення кількості одиноких людей, які не беруть шлюб;
- зменшення кількості повторних шлюбів тощо.

ФУНКЦІЇ СІМ'Ї.

Репродуктивна функція

Однією з соціальних функцій сім'ї є дітонародження, чи репродукція населення як один з головних процесів відтворення суспільства. В цьому процесі сім'я виконує головну роль.

Дослідники виділяють три типи репродуктивності сім'ї:

- багатодітна (п'ять та більше дітей),
- середньодітна (від трьох до п'яти),
- малодітна (до двох дітей).

Чим характерна ця функція в нашому суспільстві? Намітилась стійка тенденція до малодітного типу відтворення населення, у тому числі в Україні, що було вже зазначено. Наприклад, сьогодні в кожному п'ятому селі в Україні не народилося жодної дитини, бо до того ж і молоді залишилося там дуже мало.

Господарсько-економічна функція

Вона виявляється у виробничій діяльності сім'ї (власно-трудова діяльність, аренда, фермерське господарство, приготування їжі, придбання продуктів, господарських речей та інш.)

Головними моментами, що обумовлюють господарсько-економічну функцію є: час, витрачений на домашню працю, поділ цієї праці між членами сім'ї та міра використання сім'ями суспільних побутових закладів / пралень, перукарень тощо/.

Домашнє господарство завжди вважалось “природним” заняттям тільки жінки. І сьогодні, не зважаючи на великі зміни, котрі відбулися у суспільстві, лівова доля домашніх турбот лежить на плечах жінки.

Так, за даними дослідження бюджету часу, ведення домашнього господарства в робочий час займають у чоловіків в середньому біля 1 години 44 хвилин, у жінки – 3 години 13 хвилин. У вихідний день у чоловіків – 2 години 44 хвилини, у жінок – 6 годин 18 хвилин.

Подвійне навантаження, що несе жінка на виробництві та в побуті обмежує її можливості у культурному розвитку, виховній діяльності. В Україні працююча жінка в день має 2 години 16 хвилин вільного часу.

Виховна функція сім'ї

Виявляється, насамперед, в емоційній формі відношень між батьками та дітьми, в відношеннях любові.

Сімейне виховання засновано на прикладі дорослих, в першу чергу батьків. Важливе значення у формуванні соціальної поведінки та установок моралі грає мотивація батьків, що виявляється у ставленні до людей, речей, власної діяльності та інш.

Дитина, що отримала у сім'ї правильне виховання, і надалі з великим успіхом буде проводити і свою спеціальну підготовку. Діти, що не придбали у сім'ї трудового досвіду, не можуть отримати і високої кваліфікації, з них виходять погані працівники.

Вплив сім'ї на дитину – багатоплановий. Він формує моральні та політичні якості дитини, виховує громадянина. Формує такі риси характеру як чесність, працелюбство, сумлінність та інш.

Сімейна політика сьогодні повинна бути направленою на визначення того, яку сім'ю – однодітну, дводітну, чи трьохдітну вибере собі людина. Сімейна політика повинна яскравіше підкреслювати бажаність другого, третього і т.д. новонародженого. Це повинно виявлятися:

- в підвищенні престижу сімейних відносин в суспільній свідомості;
- у рості престижу сім'ї, що повинно знайти своє відображення і в державних документах. Сьогодні створені комісії по сім'ї при парламентах держав;
- в складанні особливого напрямку соціальної політики, завдання якої полягає в підтримці, укріпленні інституту сім'ї та шлюбу;
- у сфері практичної діяльності - у розширенні допомоги сім'ям – економічної, правової та інш.

16.4. Демографічна ситуація в сучасній Україні та її вплив на політичні відносини

СИТУАЦІЯ – за чисельністю населення Україна займає 5 місце в Європі після Німеччини, Італії, Великобританії та Франції.

Водночас впродовж останніх 30 років середньорічні темпи приросту населення в державі систематично скорочувались. Якщо в